

PAPER DETAILS

TITLE: Cumhuriyet'in İlk Yillarindaki Inhisar Uygulamalarina Bir Örnek: Kibrit Inhisari (1924-1943)

AUTHORS: Ayse ERYAMAN

PAGES: 179-216

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1730499>

CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDAKİ İNHİSAR UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: KİBRİT İNHİSARI (1924-1943)*

AYŞE ERYAMAN**

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk yıllarında ekonomik koşulların gereği kibrit inhisar altına alınan ürünler arasında yer almıştır. Türkiye’de kibritin inhisar altına alınması 1924 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (Bütçe Kanunu) ile bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Cumhuriyet’in ilk yıllarının ekonomik şartlarının bir gereği olarak benimsenen inhisar uygulamaları içinde kibrit inhisarı, devletin resmî kaynakları ve dönemin basınına dayalı olarak incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Kibrit İnhisarı İşletme İdaresi, Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşon Şirketi altında olmak üzere üç aşamalı bir süreç içinde geliştiği görülen kibrit inhisarı ile uygulamada bir takım aksaklıklar yaşansa da hem bütçeye yeni gelir kaynakları oluşturulabilmiş hem de ülkede kibrit sanayinin kurulması gerçekleştirilebilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kibrit, İnhisar, Monopol, Ekonomi, Tekel, Sanayi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat/TÜRKİYE, erylamanayse@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-5571-7776

**AN EXAMPLE OF MONOPOLY APPLICATIONS IN THE
FIRST YEARS OF THE REPUBLIC: MATCH MONOPOLY
(1924-1943)**

ABSTRACT

Match was among the items taken under monopoly due to the economic conditions in the first years of the Republic of Turkey. The match in Turkey was monopolized with the 1924 Budget Law to provide new sources of income for the budget. In this study, match monopoly, which is among the monopoly practices adopted as a requirement of the economic conditions of the first years of the Republic, was tried to be examined and evaluated based on the official sources of the state and the press of the period. Although there were some problems in practice, new revenue streams for the budget were created and the match industry in the country was established with the match monopoly, which seems to have developed in a three-stage process as Turkey Match Monopoly Turkish Incorporated Company, Match Monopoly Business Administration, Di American Turkish Investment Corporation Company.

Keywords: Match, Monopoly, Economy, Industry.

GİRİŞ

Bir maddeyi ya da işi, başkası yapmamak üzere, yalnız bir kişiye ya da müesseseye verme anlamına gelen inhisar veya tekel¹ kelimesinin aslı ve Batı dillerinde genel kabul görmüş adı monopoldür². Bu çerçevede monopol, ikamesi güç bir malın üretim ya da satışının bir tek firma tarafından yapılmasıdır. Satıcı tekeli de denilen monopolün iki özelliği vardır. Birincisi monopolcünün arzını kontrol ettiği malın ikamesinin olmaması, ikincisi faaliyette bulunduğu piyasaya başka firmaların girmemesidir³. Tekeller iktisadi ve mali tekel olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu tasnifte konuyu ilgilendiren boyutu ile mali tekel, hükûmetin hazineye gelir sağlamak amacıyla bir malın üretimini ya da ticaretini yapması hâlidir. Hükûmet, kendisi bir mali tekel kurabileceği gibi kanunla bu yetkiyi bir şirkete de devredebilir⁴.

Tekellerin iktisadi bakımdan önem kazanmaları 19. yüzyıla rastlamaktadır⁵. Hızlı bir gelişme devresine giren dünya ekonomisi, bu yüzyıl boyunca türlü iktisadi birleşmelere tanık olmuştur. Özel tekellerin çoğalması ile birlikte kamu giderlerinin finansmanı için kaynak sıkıntısı çeken ülkelerde, devlet tekelleri ve mali tekeller önemli ölçüde artış göstermiştir⁶. Osmanlı Devleti'nde de tekeller aynı gerekçelerle, yani hazineye yeni gelir kaynaklarının sağlanması için uygulanmıştır. Özellikle 19. yüzyıl sonunda ekonominin içine düştüğü durum yeni kaynaklara olan ihtiyacı arttırmıştır⁷. Osmanlı Devleti'nde ilk tekel uygulaması 1829'da afyonun inhisar altına alınması ile başlamış ancak İngiltere'nin baskısı ile kaldırılmak zorunda

¹ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2004, s.438.

² Fazıl Tekin, **Mali Tekeller ve Türkiye'de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974, s.6.

³ Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, 20. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2014, s.210; Şahin Ardiyok, **Doğal Tekeller ve Düzenleyici Kurumlar, Türkiye İçin Düzenleyici Kurum Modeli**, Rekabet Kurumu, Ankara 2002, s.29.

⁴ İktisadi tekeller ise monopol şartlarından yararlanmak suretiyle kâr elde eden tekellerdir. Çoğunlukla ekonominin özel kesiminde bulunabilecekleri gibi devlet kesiminde de rastlanabilir. Kamu hizmeti gören devlet tekelleri bu gruba dâhil edilebilir. Karteller ve tröstler, özel sektörde rastlanan iktisadi tekellere örnektir. İktisadi tekeller tabii, ahdi, kanuni ve fiili tekel olmak üzere dörde ayrılır. Bu tekel türleri için ayrıntılı olarak bk. Tekin, **a.g.e.**, s.9-10.

⁵ Tekin, **a.g.e.**, s.4.

⁶ Aynı yer.

⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s.225.

kalınmıştır. 1862 Kararnamesi ile tuz, tütün, tömbeki, barut, posta telgraf idareleri devletin inhisarı altına alınmıştır⁸. Hazinesinin yılda 800.000 liradan fazla gelir elde edebileceği petrol inhisarı büyük devletlerin izin vermemesi nedeniyle kurulamamıştır. Tuz ise inhisarlar içinde en fazla gelir getiren ürünler arasında olmuştur⁹.

Bu uygulamalar içinde Osmanlı Devleti'nde kibritin inhisar hâline gelmesi, 28 Ekim 1889'da Espiraki Esani Efendi ile yapılan antlaşma sonucu gerçekleşmiştir¹⁰. Antlaşmaya göre imtiyaz sahibi, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri), İzmir ve Çatalca sancakları, Edirne, Selanik, Aydın, Hüdavendigar ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinde kav ve kibrit fabrikaları inşa edecekti¹¹. Hükûmet, adı geçen yerlerde farklı bir yatırımcı için fabrika inşaatına izin vermeyecekti ancak var olanların çalışması güvence altına alınmıştı. Fakat bu fabrikalar kapasitelerini arttıramayacaklardı. Yine antlaşmaya göre İstanbul, Selanik ve Aydın'da fabrika inşaatına hemen başlanacaktı. İstanbul'daki fabrika bir, diğerleri de en geç altı yıl sonra bitirilip üretime geçecek ve antlaşmanın süresi dolduğunda hükûmete devredilecekti¹². Küçükçekmece'de inşaatına başlanan ilk fabrika 1898 yılının Mart ayında faaliyete geçmiştir. Ancak bir yandan yabancı rekabeti, bir yandan da hükûmetin çıkardığı güçlükler nedeniyle kısa bir süre sonra faaliyetine son vermek zorunda kalmıştır¹³.

Osmanlı Devleti'nde Duyun-u Umumiye İdaresi sebebiyle inhisarlardan azami oranda yararlanıldığını söylemek güçtür. Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasıyla birlikte inhisar kapsamına giren ürün ve kurumların, devletin borçlarının ödenmesinde kullanıldığı söylenebilir¹⁴. Bu kapsamda 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge niteliğinin en açık belirtisi dış

⁸ Sinan Demirebilek, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)", *ÇTTAD*, C 12, S 24, 2012, s.205.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.67.

¹¹ Aynı yer.

¹² Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Yay. Haz. Nihal Boztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.123vd.

¹³ A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1970, s.189.

¹⁴ Refii Şükrü Suvla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C 3, 1937, s.490-495.

borçlanma, Duyun-u Umumiye, imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları ve kapitülasyonlar nedeniyle ülkenin emperyalizmin denetimine girmiş olması idi¹⁵.

Ekonomik yapının arz ettiği bu durum içinde İttihat ve Terakki hükûmetleri¹⁶, ülkenin iktisadi kalkınması üzerinde durmuşlar ve bu yöndeki çabalar önce ekonominin Türkleştirilmesi alanında görülmüştür¹⁷. Bu noktada serbest dış ticaret politikasından vazgeçilerek koruyucu dış ticaret politikası benimsenmiştir. Bu çerçevede İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilmiş ve kapitülasyonları 9 Eylül 1914'de tek taraflı olarak kaldırmıştır¹⁸. Kapitülasyonların kaldırılmasının ardından Eylül 1914'te gümrük vergisi yüzde on beşe, Haziran 1915'te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca yüzde otuza yükseltilmiştir. 1916 Mart'ında ise o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten terk edilerek, ad valorem (değere göre) tarifeden spesifik (miktarla göre) tarifeye geçilmiştir. Böylece yüksek gümrük vergisi ödemesi gereken bir malın, daha düşük vergi oranlı gibi gösterilebilmesi

¹⁵ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998, s.12-13.

¹⁶ İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki'nin kendi kabinelerini kurduğu dönem 1913-1918 yılları arasında olmuştur. Bu yıllar arasında dört kabine vardır: Mahmut Şevket Paşa Kabinesi (23 Ocak 1913-11 Haziran 1913), Said Halim Paşa Kabinesi (17 Haziran 1913-3 Şubat 1917), I. Talat Paşa Kabinesi (4 Şubat 1917-5 Temmuz 1918), II. Talat Paşa Kabinesi (8 Temmuz 1918-8 Ekim 1918). İkinci Meşrutiyet yıllarında kurulan diğer kabineler için ayrıca bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.130; İkinci Meşrutiyet döneminde 1908-1912 yılları arasında ekonomik politikada daha çok Maliye Nazırı Cavid Bey'in tesiriyle liberal görüş etkili olmuştur. İttihat ve Terakki'nin yönetime tam hâkim olduğu 1913-1918 yılları arasında ise millî iktisat düşüncesi benimsenmiştir. İttihatçılar özellikle son dönemde dışa bağımlı hâle gelen Osmanlı ekonomisinin ancak bu suretle kurtulabileceğine inanmışlardır. Bu konuda yaşanan gelişmeler için ayrıntılı olarak bk. Koray Ergin, "İttihat ve Terakki Döneminde Millî İktisat Anlayışı (1913-1918)", **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1, 2017, s.114-127.

¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldan başlayarak iktisadi alanda Avrupa'nın gerisinde kalması, temelde Avrupa ülkelerinin hızla ilerlemelerinden kaynaklanıyordu. Batı'nın bu artan üstünlüğünün Osmanlı yönetimi tarafından anlaşılması ve kabul edilmesi uzun zaman aldı. Ondan sonra da ıslahat hareketleri ve Tanzimat ile tarihe geçen yenilenme ve reform çabaları bazı alanlarda düzeltmeler sağlamakla birlikte ne geniş halk kitlelerinin durumunu iyileştirmek, ne de devletin iktisadi kalkınmaya öncelik vermesi yönünde ilerleme sağladı. Bu girişimler belki devletin çöküşünü geciktirdi fakat önleyemedi. Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.43vd.

¹⁸ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Yay. Yön. Sina Akşin, 10. Basım, Cem Yayınevi, 2009, s.225.

sonucu doğan vergi kaybı önlenebilmiştir¹⁹. Yeni gümrük sistemi tarımı ve yerli sanayi korumak, sanayileşmeyi teşvik etmek amacını gütmekteydi²⁰. Diğer taraftan hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan mallar himaye edilecek, ithal olunacak benzerlerine ağır vergiler konulacaktı²¹. Bu sistemde yakın bir gelecekte ülkede sanayi kurulması düşünülen eşya kalemlerinden biri olduğundan kibrit için, değer üzerinden yüzde otuzluk bir vergi oranı belirlenmişti²².

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti ekonomisini her açıdan zor duruma düşürmüştü²³. Savaş yıllarının ekonomik yapısı içinde inhisarlardan elde edilecek gelir tahminlerinin toplam bütçe gelirlerine oranının % 9,67 ile % 21 arasında olduğu görülmektedir²⁴. Diğer taraftan savaş şartları geliri arttırıcı bir takım tedbirler alınmasını da gerektirmiştir. Bu kapsamda alınan tedbirlerden biri de bazı ürünlere tüketim vergisi koymak olmuştur. 1917 yılında sigara kâğıdı, oyun kâğıtları ve kibrit ilk defa istihlak resmine tabi tutulmuştur²⁵. Ancak başvurulmuş önlemlerle savaşın masraflarını karşılamak mümkün olmayacağından finansman sağlamak için emisyon ve borçlanmaya gidilmiştir²⁶.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti her yönden tükenmiş ve güç bir duruma düşmüştür. Kapitülasyonlar, dış borçlar, Duyun-u Umumiye İdaresinin uygulamaları ve savaş dönemi mali politikaları ekonomiyi zor duruma düşürmüştür²⁷. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Millî

¹⁹ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.158-159.

²⁰ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969, s.127.

²¹ Toprak, **a.g.e.**, s.231-232.

²² Hasan Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.107-108.

²³ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s.93.

²⁴ Bu oranın yıllara göre dağılımı, 1914-1915 mali yılı için % 9,67, 1915-1916 mali yılı için % 11,1, 1916-1917 mali yılı için % 14,6, 1917-1918 mali yılı için % 21, 1918-1919 mali yılı için % 17,7 olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde inhisar altına alınan ürünlerin bütçe gelirleri içindeki yeri konusunda ayrıntılı olarak bk. Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.163-187.

²⁵ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.91.

²⁶ Harbin finansmanının sağlanması için başvurulmuş girişimler için ayrıntılı olarak bk. Eldem, **a.g.e.**, s.103-117.

²⁷ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.93.

Mücadele yıllarında da mali kaynak sorunu ön planda olmuş, Meclis gelir arttırıcı yasalar çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda 1922 baharında sigara kâğıdı, kibrit, şeker, çay, kahve ve petrolden alınan tüketim vergilerinin miktarının arttırılmasına gidilmiştir²⁸.

Millî Mücadele'nin ardından kurulan Türkiye Devleti'nin ilk hedeflerinden biri ise ekonomik kalkınmayı sağlamak olmuştur. Kalkınmanın esaslarını belirlemek üzere, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi zümrelerinden seçilen üyelerin katılımıyla Türkiye İktisat Kongresi düzenlenmiştir²⁹. Kongrede, ekonomik anlamda ülkeye zarar verdikleri gerekçesi ile bir malın inhisar altına alınamayacağı ve mevcut olanların kaldırılması kararı alınmıştır³⁰. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların çoğu devletin iktisat politikasına yansımışsa da bazıları çeşitli sebeplerle uygulanamamıştır. Mesela tütün tekeli kaldırılmadığı gibi daha sonraki yıllarda şeker ithalatı, kibrit, bazı içkiler imalatı, limanlarda yükleme ve boşaltma işleri de tek el altına alınmıştır³¹.

Diğer taraftan Lozan Antlaşması, 1929'a kadar gümrüklerin 1916'da saptanmış oranlarda kalmasını öngörmekte, dolayısıyla hükûmetin serbest ticaret rejimi içinde ithal ve yerli mallardan çeşitli tüketim ve satış vergileri almasına engeller koymaktaydı³². Bu durumda Lozan'ın koyduğu gümrük ve vergi sınırlamalarından kaçışın tek yolu ürünlere yüksek fiyatlar belirlemede serbest olunan devlet tekelleri kurmak ve böylece devlet gelirlerini

²⁸ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s.142.

²⁹ A. Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.283.

³⁰ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1977, s.347.

³¹ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s.77-78.

³² Lozan Antlaşması'nın Ek V numaralı protokolü olan Ticaret Sözleşmesi'nin 1. Maddesi gümrük tarifeleri ile ilgili şu hükmü içermektedir: "İş bu sözleşmenin yürürlüğe girmesi ile öteki bağıtli devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelere gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde (*tarif spécifique ottoman*) gösterilen tarifeler olacaktır. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Takım II, Cilt 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s.79.

arttırmaktı³³. Bu çerçevede görüldüğü üzere ülke ekonomisini yakından ilgilendiren bir konu tekellerin durumuydu. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Fransızların işletmesindeki Tütün Rejisi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletleştirilecekti ancak aynı yıllarda kibrit tekeli yabancılara verilecekti. Şüphesiz bu uygulamalarda ekonomik endişeler en belirleyici unsuru oluşturmaktaydı. Çünkü tekel gelirleri bütçenin önemli gelir kalemlerindendi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da önemini korumaya devam edecekti³⁴.

Bu makalede; Cumhuriyet'in ilk yıllarının iktisadi yapısı içinde kibrit inhisarının yeri ortaya konmaya çalışılarak, dönemin iktisadi yapısının aydınlatılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

I. İnhisarın İlk Aşaması: Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi

I.1. Kibritin İnhisara Bağlanması

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kibritin inhisara bağlanması 1924 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu (Bütçe Kanunu) ile bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bütçe çalışmaları sırasında yapılan hesaplar göstermişti ki³⁵, 1924 senesi masrafı için ayrılan ödenek 140.433.369,80 lira iken gelir ise 129.214.610 lira idi³⁶. İşte gelir ve gider arasında bu farkın kapanmasını sağlamak için diğer bazı maddelerde olduğu gibi kibritin de devlet inhisarına alınması kararlaştırılmıştır³⁷. Böylece Meclis'in 19.04.1924 tarihli oturumunda adı geçen kanunun kabul edilmesi ile kibrit inhisara bağlanmıştır. Kibriti inhisar altına alan kanunun sekizinci maddesi şu hükmü içermekteydi:

“1924 senesi Mart'ından itibaren kibrit imal, ithal ve dağıtımı devlet inhisarındadır. Bu inhisar, hükûmet tarafından veya hükûmetin denetimi altında kişi ve şirketler tarafından ya da şirket ve şirketlere devir suretiyle

³³ Recep Boztemur, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 18, S 29, 1996, s.74.

³⁴ Yenal, **a.g.e.**, s.58.

³⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, “1340 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası”, s.1.

³⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924, s.862.

³⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, “1340 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası”, s.13.

idare olunur. İnhisara uymayanlar ve kaçakçılık yapanlar, kaçakçılık hakkındaki kanunlara dayalı olarak cezalandırılır³⁸.”

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere inhisar ya hükûmet tarafından üstlenilecek ya da bir şirkete devredilecekti³⁹. Konuyla ilgili olarak 25 Mayıs 1924 tarihinde Maliye Vekili Mustafa Abdülhak Bey'in şu açıklamalarda bulunduğu görülmüştür: “İnhisar için Maliye Vekâleti kibrit satın alacaktır. Bugünkü gazetelerde ihale ilan ettik. En uygun şartı teklif edenden alacağız. Türkiye’de kibrit fabrikası kurulması hakkında da teklifler vardır. Bunları ayrıca değerlendiriyoruz⁴⁰.” Maliye Vekili Mustafa Abdülhak Bey'in bu açıklamalarından da anlaşılacağı üzere inhisar bir şirkete devredilinceye kadar kibritin ithal edilerek sağlanması yoluna gidilmiştir.

Hükûmet tarafından ithal edilen kibritler İstanbul’a gelecek ve ayrıca kutuların üzerlerine özel bir resim yapıştırılacaktı⁴¹. Gelen kibritlerin dağıtımını sağlamak için İstanbul, Samsun, Trabzon, İzmir ve Mersin’de depolar kurulacak ve buralardan bayilere dağıtımda bulunulacaktı⁴². Maliye Vekâleti tarafından kibrit inhisarının uygulanmasını sağlayacak bir talimatname de hazırlanmıştı. Bu talimatnameye göre İstanbul’da merkez memuru, muhasebe ve ambar müdürlerinden oluşan bir inhisar idaresi kurulacaktı. İhraç limanları olan İzmir, Mersin, Samsun ve Trabzon’da da, inhisar muhasebe ve ambar memurları istihdam edilecekti. Yapılan düzenlemeye göre, kibritler ihraç limanlarındaki depolara dağıtılacak, her bayi veya tacir istediği miktarda satın alabilecekti⁴³.

³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924, s.868.

³⁹ “Kibrit İnhisarı İçin Fiyat”, **Akşam**, 10 Mayıs 1924, s.1; “Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1924, s.3.

⁴⁰ “Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1924, s.2.

⁴¹ “Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924, s.4; Bu resimler için Maliye Vekâleti tarafından İstanbul Defterdarlığından bir resim yarışması düzenlenmesi istenmiştir. Defterdarlık yarışma şartlarını bildiren bir liste ilan edecek ve kazanan resim sahibine 100 lira ödül verecekti. “Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924, s.4; Düzenlenecek resim yarışmasının şu şekilde ilan edildiği görülmektedir: “İstanbul Defterdarlığından: Hükûmet tarafından yapılması kararlaştırılan kibrit kutularının üzerine konulacak etiketler için bir yarışma düzenlenecektir. Yapılan resimlerin 20 Haziran 1340 akşamına kadar defterdarlığa ulaştırılması gerekmektedir. Gönderilecek resimlerden şekil, tarz, renk itibarıyla en başarılı olanı seçilecek ve sahibine 100 lira ödül verilecektir.” “Kibrit Kutularına Vaz Olunacak Etiket Müsabakası”, **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1924, s.5.

⁴² “Reji, Kibrit İnhisarları Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1924, s.1.

⁴³ “Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 29 Ağustos 1924, s.3; Cumhuriyet’in ilk yıllarında İstanbul’da kibrit satan tüccarlar için bk. **İktisadi Tetkikat-ı Neşriyat ve Muamelat, Türk**

1.2. İnhisarın Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi'ne Devri

Hükûmet tarafından 1925 yılının Eylül ayında kibrit inhisarının işletilmesinin bir şirkete devredileceği ilan edilmiştir⁴⁴. Kibrit inhisarının işletilmesine dair yayınlanan ilan şu hükümleri içermekteydi:

1- Türkiye'nin ihtiyacı olan kibritlerin gerek dışarıdan ithali, gerek içeride üretilme ve dağıtımı inhisarının işletilmesi 25 sene müddetle devrolunacaktır.

2- Dışarıdan getirilecek veya içeride üretilecek kibritlerin kalitesi, defterdarlıkta mevcut şartnamede belirtildiğinden bilgi almak isteyenlerin müracaat etmesi gerekmektedir.

3- Kibrit kutularının üzerinde hükûmete ait Türkçe bir işaret bulunacak ve kibritler genel olarak üç kart ebadında olacaktır. Başka şekil ve ebatta kibrit ithal ve imal olunamayacaktır.

4- Kibrit kutuları Türkiye'nin her yerinde 100 paraya satılacaktır.

5- İnhisarı devralanların İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun, Trabzon limanlarında birer genel depoları olacak ve bunlardan başka hiçbir yere kibrit ihraç olunmayacaktır. Dâhilde istedikleri mahallerde depoları bulunabilir.

6- İnhisarı işletenler Türkiye'nin her yerinde gerekli olan kibriti bulundurmaya mecburdurlar.

7- İnhisarı devralanlar antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren beşinci sene sonuna kadar hükûmetin onaylayacağı yerde bir kibrit fabrikası inşa etmeyi taahhüt edecektir. Bu fabrika Türkiye'yi dışarıdan kibrit ithaline mecbur bırakmayacak şekilde olacak ve fabrikanın faaliyete geçmesinden itibaren kibrit ithal olunamayacaktır.

Anonim Şirketi, Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene 1340-1341 Nüshası, Matbaa-i Ebu'lziya, 1340-1341, s.331.

⁴⁴ Konunun uluslararası kibrit piyasasında büyüme stratejisi izlemekte olan Swedish Match firmasının dünya kibrit piyasasını kontrol altına almak için olduğu gibi Türk kibrit piyasasına hâkim olmak üzere yürüttüğü politikalar çerçevesinde değerlendirilmesi için bk. F. Hasan Arol, "Türkiye'de Kibrit Sanayinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.97-170.

8- İnhisarı işletenler, fabrika için gerekli olan uzmanlardan başka hiçbir suretle yabancı istihdam edemeyeceklerdir⁴⁵.

Hükûmet tarafından yukarıda yazılı şartlar dâhilinde kibrit inhisarını işletmeye talip olanların tekliflerini kapalı zarfla 30 Ekim'e kadar defterdarlığa bildirmeleri ilan olunur⁴⁶.

Belirlenen süre dolduğunda, kibrit inhisarı için başvuran toplam on dört müessese ve sermayedar mevcuttu⁴⁷. Hükûmet tarafından yapılan değerlendirmeler sonucunda, bu tekliflerden Belçikalı Flandres Şirketininki en uygun görülerek tercih edilmiştir⁴⁸. Ardından şirketle hükûmet arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre kibrit inhisarının işletilmesi 25 sene müddetle adı geçen şirkete devredilmekteydi. Ayrıca şirket, üç sene içerisinde Türkiye'nin kibrit ihtiyacını karşılayacak şekilde bir fabrika inşa edecek ve antlaşmanın süresi dolduğunda fabrikayı hükûmete devredecekti. Bundan başka şirket, hükûmete ilk sene 1.304.000, ikinciden yirmi beşinci seneye kadar da 1.740.000 lira ödeyecekti. Kibritlerin kutusu halka 100 paraya satılacaktı⁴⁹. Diğer taraftan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlası Türk olacaktı⁵⁰. Antlaşma gereğince Türkiye'de kibrit inhisarını işletmek üzere Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi

⁴⁵ “Kibrit İnhisarı Şeraiti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924, s.4; “Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1924, s.4.

⁴⁶ “İstanbul Vilayeti Defterdarlığından”, **Cumhuriyet**, 8 Teşrinievvel 1924, s.4; Akşam gazetesi kibrit inhisarının bir şirkete devredilmesini milli iktisadi gayeye uygun olmayan bir yol olarak değerlendirmiş ve eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir: “Anlaşılmayan nokta hükûmetin, kibrit satışını bir şahsa devretmesidir. Hükûmetin yapması gereken sandık başına alınan vergiyi arttırmak ve tüccarları kibrit satışında serbest bırakmaktır. Bu takdirde rekabet yoluyla tüccarlar, hem satacakları kibritlerin iyi olmasına dikkat edecek hem de ucuz satmaya çalışacaklardır. Böylece tacirler de yabancı girişimcilerin çıkarları uğruna feda edilmemiş olacaklardır. İthalatı azaltmak için hükûmet, yerli kibrit fabrikaları kurma gayesini gütmelidir. Kibrit ticaretini inhisara vermek, memleket menfaatini ihlal etmek demektir. Bilakis ticaret serbest bırakıldığı takdirde bir iktisadi gelişme ihtimali mevcuttur.” “Kibrit İnhisarını Şahsı Vahide Vermek Doğru mudur?”, **Akşam**, 15 Teşrinisani 1924, s.2.

⁴⁷ “Kibrit İnhisarı Münakasası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinisani 1924, s.4.

⁴⁸ “Kibrit İnhisarı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinisani 1924, s.1; “Kibrit ve Tütün İnhisarı İşletme Mukavelesi”, **Cumhuriyet**, 17 Teşrinisani 1924, s.3.

⁴⁹ Bu antlaşmanın metni için bk. Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, **Hükûmet-i Cumhuriyet ile 8 Kânunuevvel 1924 Tarihinde Mün'akıd Kibrit İnhisarı Mukavelenamesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1926.

⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: II, Cilt: 13, Birleşim: 43, 31.1.1925, s.8.

kurulmuştur⁵¹. Bu bilgilerin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere şirketin en önemli yükümlülüklerinden biri, fabrika inşa etmek ve antlaşmanın süresi bittiğinde hükûmete devretmektir. Bu durum kibritin inhisara bağlanmasının bir amacının da kibrit sanayinin ülkede kurulmasını sağlamak olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan inhisarı işletmek üzere kurulan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlasının Türk olması hükûmetin yabancı sermayeye yaklaşım tarzını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca yine şirketin inhisar uygulaması yıllarında senelik olarak ödeyeceği meblağlar göz önünde tutulduğunda devletin yeni gelir kaynakları elde ettiği de görülmektedir. Bu çerçevede hem yeni gelir kaynakları yaratılmış hem de kibrit sanayinin ülkede kurulması için adımlar atılmış olmaktadır.

Antlaşmanın imzalanmasının ardından hükûmet, gazetelere verdiği ilanlarla ellerinde kibrit bulunan bütün tüccar ve esnafın aşağıdaki tebligat dairesinde hareket etmeleri gerektiğini duyurmuştur:

1- Bütün kibrit tüccar ve esnafı, ilan tarihinden itibaren 15 gün zarfında mevcut mallarının cins, çeşit, marka ve miktarını belirten bir beyanname düzenleyeceklerdir.

2- Adı geçen tüccar ve esnaf, ellerinde bulunan kibritleri 28 Şubat 1925 tarihine kadar sarf veya yabancı ülkelere ihraç edebilirler.

3- 28 Şubat 1925 tarihinden sonra tüccar ve esnafın elinde bulunan kibritler kaçak sayılacak ve bu tüccarlar hakkında kaçakçı işlemi uygulanacaktır.

4- 1 Mart 1925 tarihinden itibaren Türkiye’de kibrit satışı, inhisar şirketinin satış tezkeresine sahip bayiler tarafından yapılacaktır⁵².

⁵¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 69, Sıra: 15; Şirketin sermayesi 600.000 lira iken 1927’de 1.200.000 liraya çıkarılmıştır. 30 Nisan 1927 tarihli hissedarlar genel kurulunda temsil olunan hisselerin dağılımı için bk. A. Gündüz Ökçün, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, s.51-52.

⁵² “Kibrit Satanlara!”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Kânunuevvel 1924, s.4; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1925, s.6; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Akşam**, 21 Şubat 1925, s.4; “Bilumum Kibrit ve Esnaf Tüccarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunuevvel 1924, s.6; “Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1925, s.6.

Bu karar üzerine ülkenin çeşitli bölgelerindeki tüccarlar, ellerindeki kibritlerin adı geçen tarihe kadar sarfına imkân olmadığını ve ihracının da birçok zarara sebep olacağını belirtmişlerdir. Bundan dolayı da ellerindeki mevcut stokların hükûmet tarafından satın alınmasını istemişlerdir. Onların bu istekleri, kibritin inhisara alınacağını önceden defalarca ilan edildiği gerekçesi ile hükûmet tarafından kabul edilmemiştir. Bununla birlikte inhisarın başlama zamanı bir ay daha uzatılarak Nisan ayı başına ertelenmiştir⁵³.

Hazırlıkların tamamlanmasının ardından 1 Nisan 1925 tarihinden itibaren Türkiye’de kibrit inhisarı başlamıştır. Şirket, daha önceden hükûmetin Rus şirketinden satın aldığı 7 bin sandık kibriti ülkenin her tarafına dağıtmıştır⁵⁴. 1925 yılı sonu itibarıyla toplam 1.057.311 kilo kibritin 587.379 liraya ithal edildiği görülmektedir. Bu çerçevede Belçika’dan 650.964 kilo kibrit 391.697 liraya, Rusya’dan 398.862 kilo kibrit 220.615 liraya, İtalya’dan 6.455 kilo kibrit 4.451 liraya, Çekoslovakya’dan 510 kilo kibrit 300 liraya, Suriye’den 416 kilo kibrit 265 liraya, Fransa’dan 80 kilo kibrit 16 liraya, İran’dan 3 kilo kibrit 5 liraya ithal edilmiştir⁵⁵. Bu bilgilerden net bir şekilde anlaşılacağı üzere en çok kibritin ithal edildiği ülke Belçika’dır. İkinci sırayı alan Rusya’yı İtalya ve Çekoslovakya’nın takip ettiği görülmektedir.

İnhisar uygulaması esnasında ithal edilen bu kibritlerin ülkeye dağıtımı konusunda zaman zaman bazı aksaklıkların yaşandığı gözlenmiştir. Konuyla ilgili olarak Bolu Mebusu Mehmet Vasfi Bey, Meclis’in 04.01.1926 tarihli oturumunda Kibrit İnhisarı Şirketinin neden Kars’a kibrit göndermediğine dair bir soru yöneltmiştir⁵⁶. Aynı konuyla ilgili olarak Antalya Mebusu Rasih Bey, kibritlerin daha çok nakli fazla masrafı gerektirmeyen yerlere gönderildiğini, nakliyatın fazla masraf gerektirdiği yerlerde kibrit olmadığını, bir kutu kibritin bazı yerlerde 25, hatta 50 kuruşa kadar satılabildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Rasih Bey, şirketin her yere kibrit sevk etmesini sağlamak

⁵³ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 76, Sıra: 16.

⁵⁴ “Kibrit İnhisarı”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1925, s.2.

⁵⁵ 1923 ve 1924 yılı kibrit ithalatı durumuna bakıldığında ise 1924 yılında toplam 1.126.507 kilo kibritin 565.462 liraya, 1923’te ise 1.405.309 kilo kibritin 725.346 liraya ithal edildiği görülür. *Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi İstatistik ve Tetkik Müdüriyeti, 1925 Yılı Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistikî*, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s.382; *Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, 1928, s.162-163.

⁵⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 36, 4.1.1926, s.29; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 37, 6.1.1926, s.57.

için bir teşebbüste bulunup bulunulmadığına dair bir soru yöneltmiştir⁵⁷. Bu sorular üzerine söz alan Maliye Vekili Hasan Bey, kendilerine kibrit konusunda bir şikâyetin gelmediğini, başlangıçta yaşanan bir takım aksaklıkların aşıldığını ve şirketin ülkenin her tarafına yeterli miktarda kibrit sevk ettiğini belirtmiştir. Ayrıca kendisi, fazla satış hâsılatından 500.000 lira kadar bir tutar beklendiğini, bu tutarın şirketin yıllık vereceği meblağa eklenmesi ile inhisardan yıllık 2.240.000 lira⁵⁸ gelir sağlamayı ümit ettiklerini ifade etmiştir. Meclis'e yansıyan bu görüşlerden de anlaşıldığı üzere inhisarın ilk aşamasında kibritlerin ülkeye dağıtımı konusunda bazı aksaklıklar yaşanmıştır. Diğer taraftan mebusların ifadeleri değerlendirildiğinde kibrit şirketine karşı bir hoşnutsuzluk duydukları da görülmektedir.

Diğer taraftan inhisar uygulaması sırasında kibrit satışlarını belirleyen etkenlerden biri de çakmaklar olmuştur. Çakmak kullanımının serbest olması kibrit satışlarını düşürmüş ve inhisardan beklenen gelirin sağlanmasını engellemiştir. Bunun ortadan kaldırılması için hükûmet çakmakların da inhisar altına alınması gerektiğini düşünmüştür. Bunun için çakmak imal, ithal ve satışının yasaklanmasını öngören bir kanun teklif edilmiştir⁵⁹. Adı geçen kanun layihası Meclis'te şiddetli tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur⁶⁰. Meclis'te yaşanan bu tartışmalar değerlendirildiğinde, genel olarak mebusların yabancı bir şirkete devredileceği endişesi ile çakmağın da inhisar altına alınmasına karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Kibrit inhisarından elde edilen geliri arttırmanın yolunun çakmağı inhisara bağlamaktan değil, daha çok kibrit satmaktan geçtiğini savundukları görülmüştür. Bu bağlamda şirketin sadece sahil kesimindeki bölgelere kibrit sevk ettiğini ileri sürmüşler, kibrit satışlarının istenilen düzeyde olmamasının sebebinin bu duruma bağlamışlardır⁶¹. Kanun tasarısının görüşüldükten sonra Meclis'te yapılan oylama sonucunda reddine karar verilmiştir⁶². Bütün bu tartışmalar değerlendirildiğinde mebusların görüşlerinin genel anlamda şirket aleyhine olduğu görülmektedir. Ve asıl rahatsızlık duydukları nokta, bir maddenin inhisarının daha yabancı bir şirkete devredilmesi olduğudur.

⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926, s.400.

⁵⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926, s.401.

⁵⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.591.

⁶⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.594.

⁶¹ BCA, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 4; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.599.

⁶² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927, s.600.

I.3. Sinop Kibrit Fabrikası ve İnhisar Antlaşmasının Feshi

Yapılan antlaşmaya göre şirketin yerine getirmesi gereken yükümlülüklerden biri de kibrit fabrikası inşa etmektir. Bu konuda en önemli noktalardan biri fabrikanın nerede inşa edileceği meselesiydi. Bunun için görevlendirilen heyet Kastamonu, Adapazarı ve civarında incelemelerde bulunmuş⁶³ ancak en nihayetinde fabrikanın Sinop'ta inşa edilmesine karar vermiştir⁶⁴. Ayrıca gerekli kerestelerin sağlanması için Çangal ve Zindan ormanlarının Sinop'ta bir fabrika inşa etmek şartıyla Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketine ihalesi kabul edilmiştir⁶⁵. Konuyla ilgili olarak Kibrit İnhisarı Şirketi yetkililerinin 10 Mayıs 1926 tarihinde gazetelere şu beyanatı verdiği görülmüştür:

“Kibrit fabrikasının inşaatına bir ay içinde Sinop'ta başlanacaktır. İnşaatı denetlemek için Belçika'dan bir uzman getireceğiz. Esasen yapılacak olan bu fabrikanın planları Belçika'da çizilmiş ve idare meclisimiz tarafından da tasdik edilmiştir. İnşa edilecek fabrika, Türkiye Kibrit İnhisarı Şirketinin kendi malı olup, kendi sermayesi ile yapılacaktır. Fabrika binasının inşaatı için yarım milyon liraya yakın bir meblağ harcanacaktır. Kullanılacak olan son sistem makineler ile dünyanın en iyi fabrikalarından biri olması beklenmektedir. Fabrika, gelecek sene Türkiye ihtiyacını karşılayacak miktarda kibrit üretecektir. Daha sonra yeni makinelerin eklenmesi ile Türkiye ihtiyacının iki üç katı kadar kibrit üretilbilecektir. Bu şartlar altında iki veya üç sene sonra Türkiye'den dışarıya önemli miktarda kibrit ihraç edeceğimiz muhakkaktır”⁶⁶.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kurulacak fabrika ile ilk etapta kibrit konusunda Türkiye'yi dışa bağılı olmaktan kurtarmak hedeflenmekteydi. Böylece Türkiye bu konuda kendi kendine yeter bir hâle getirilecekti. Ardından fabrikanın geliştirilmesi ile dışarıya kibrit ihraç etmek mevcut hedefler arasındaydı.

⁶³ “Kibrit Fabrikası İnşasına Doğru”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1925, s.2.

⁶⁴ “Sinop'ta Yapılacak Kibrit Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1926, s.2; Sinop Kibrit Fabrikası için ayrıca bk. Önder Deniz, Hüseyin Vehbi İmamoğlu, “Sinop Kibrit Fabrikası”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ö S 2, 2016, s.99-110.

⁶⁵ *BCA*, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 17, Gömlek: 84, Sıra: 2.

⁶⁶ “Kibriti Memlekette Yapacağız”, *Cumhuriyet*, 10 Mayıs 1926, s.1; “Kibrit Fabrikası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Şubat 1926, s.3.

1927 yılının sonuna gelindiğinde Sinop Kibrit Fabrikasının faaliyete geçmesi beklenmekteydi⁶⁷. Ancak Sinop'ta inşa edilen kibrit fabrikasıyla ilgili gelişmeler planlanan şekilde olmamıştır. Bu noktada kibrit fabrikasının ilk denemelerde duvarları çatlamış⁶⁸ ve makinelerin imalata başlamasından sonra fabrikanın yıkılma tehlikesi belirmişti. Daha sonraki aşamada yapılan incelemeler göstermiştir ki, fabrikaya tamiratla işlerlik kazandırmak mümkün değildi⁶⁹. Bütün bu gelişmelerden dolayı fabrika binasının esaslı bir şekilde incelenmesine karar verilmiştir⁷⁰.

Nihai incelemelerde bulunan heyet, fabrikanın mevcut hâliyle teslimine imkân olmadığına karar vermiştir. Bu durum, işler bir şekilde fabrikayı teslim edip taahhüdünü yerine getiremediği için şirketin feshini gündeme getirmiştir. Şirket Komiseri Lütfi Bey tarafından hazırlanan raporda şirketin son durumunun feshini gerektirecek derecede olduğu belirtilmiştir. Bu durumda Belçikalı üyelerin şirketin idare meclisinden çekilmesi gerekmektedir⁷¹. Şirketin meclis idaresindeki Belçikalı üyelerin istifa etmesiyle durum nazik bir safhaya girmiştir⁷².

Kibrit şirketinin durumu hakkındaki bu gelişmeler Meclis'te yapılan görüşmelere de yansımıştır. TBMM'de bütçe görüşmeleri sırasında, bazı mebuslar şirket hakkında açıklama talebinde bulunmuşlardır. Meclis'in 14.04.1928 tarihli oturumunda Antalya Mebusu Rasih Bey⁷³, kibrit inhisarı uygulaması esnasında yaşanan olaylarla ilgili kapsamlı bir soru yöneltmiştir⁷⁴. Rasih Bey'in sorusunda temas ettiği noktalar Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu tarafından cevaplandırılmıştır. Maliye Vekili'nin özetle şirketin durumunun

⁶⁷ “Sinop Fabrikası Yirmi Güne Kadar Faaliyete Geçiyor”, **Akşam**, 8 Aralık 1927, s.1; “Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 1 Ekim 1927, s.2.

⁶⁸ “Kibrit İthaline Müsaade Edilmesi Lazım Gelecek”, **Akşam**, 22 Ocak 1928, s.2.

⁶⁹ “Sinop Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 27 Mart 1928, s.3.

⁷⁰ “Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 8 Nisan 1928, s.2; “Kibrit Fabrikası Hakkında Henüz Karar Verilmedi”, **Akşam**, 12 Nisan 1928, s.2; Sinop Kibrit Fabrikasının sanayide yer seçimini etkileyen faktörler açısından değerlendirilmesi için bk. Mutlu Kaya, Cevdet Yılmaz, “Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 21, S 35, 2016, s.107-130.

⁷¹ “Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 25 Nisan 1928, s.2.

⁷² “Kibrit Şirketinin Vaziyeti Cumartesi Takarrur Edecek”, **Akşam**, 27 Nisan 1928, s.1.

⁷³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 61, 14.4.1928, s.132; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.142.

⁷⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.142-143.

incelendiğini, feshini gerektiren noktaların bulunduğunu ifade ettiği görülmüştür⁷⁵.

Diğer taraftan yaşanan bu gelişmeler nedeniyle İsveç grubunun temsilcileri ile olan anlaşmazlık uzun bir süre sonuçlanamamıştı. Anlaşmazlığın başlıca sebebi şirketin taahhüt ettiği inşaatı yapamamasıydı⁷⁶. Belçikalı üyeler tarafından devredilen hisse senetlerini satın alan şirketin meclis idaresindeki Amerikalı ve İsveçli iki grup, Sinop Fabrikası'ndan dolayı 225.000 lira vermeyi bazı şartlarla teklif etmişlerdi. Ancak şirket ile hükûmet arasında bu konuda gerçekleşen görüşmeler bir sonuç vermemiş ve şirketin feshine karar verilmiştir⁷⁷. Kibrit şirketinin feshi hakkındaki karar, 4 Haziran 1928 tarihinde Maliye Vekâleti tarafından şirkete tebliğ edilmiştir⁷⁸.

Bu karar üzerine yapılan toplantıda kibrit şirketindeki İsveçli ile Türk hissedarların ayrı ayrı iki noktayı savundukları görülmüştür. Türkler fesih kararını kabul ederken, İsveç grubu ise kibrit fabrikasından dolayı hükûmetin uğradığı zararı karşılamayı, hatta yeniden bir fabrika inşasını kabul etmişlerdir⁷⁹. Diğer taraftan hükûmet, kibrit şirketi ile hazine arasındaki hukuki meseleler için Asım Bey'i tayin etmişti. Asım Bey, şirketin hükûmete karşı olan taahhüdünü yerine getirebilmesi için ne gibi planı olduğunu sormuştur. Şirket, hükûmete yeni bazı tekliflerde bulunmaya hazırlanmaktaydı ancak hazırlanan teklif hükûmetin kabul edebileceği noktaları içermemekteydi⁸⁰.

Fesih kararından sonra da Belçikalılar hükûmetle görüşmelerde bulunmaya devam etmişlerdir. Diğer taraftan önemli bir İsveç grubu da Türkiye'de kibrit inhisarını almak üzere teklifte bulunmuştur⁸¹. Ancak bunlar

⁷⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.143; Maliye Vekili'nin bu konudaki yaptığı açıklama için ayrıntılı olarak bk. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928, s.143-145.

⁷⁶ "İsveçliler İle İhtilaf", **Akşam**, 30 Nisan 1928, s.1.

⁷⁷ **BCA**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 29, Gömlek: 32, Sıra: 3.

⁷⁸ "Kibrit Şirketine Tebligat", **Akşam**, 4 Haziran 1928, s.3; "Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Haziran 1928, s.3.

⁷⁹ "Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 21 Haziran 1928, s.3; "Kibrit Şirketi", **Akşam**, 6 Temmuz 1928, s.2.

⁸⁰ "Kibrit Şirketi", **Akşam**, 26 Temmuz 1928, s.1; Kibrit inhisarından hükûmet 1926 yılında 1.270.000 lira, 1927'de 1.296.000 lira varidat elde etmiştir. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: IV, Cilt: 9, Birleşim: 66, 20.06.1932, s.185.

⁸¹ "Yarım Milyon Lira -Kibrit Şirketinin Matlubatına Haciz Vaz Edildi", **Akşam**, 13 Ağustos 1928, s.2.

hükûmet tarafından uygun bulunmayarak reddedilmiştir⁸². Yukarıdaki bilgilerin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı gibi şirketin feshinin gündeme gelmesinden sonra meclis idaresindeki Amerikalı ve İsveçli gruplar tarafından antlaşmanın feshedilmeyip inhisarın devam etmesi konusunda çeşitli tekliflerde bulunulduğu görülmektedir. Bütün bu tekliflere karşı hükûmetin şirket karşısında son derece kararlı bir tutum sergilediği görülmektedir.

II. İnhisarın İkinci Aşaması: Kibrit İnhisarı İşletme İdaresi

Kibrit şirketinin feshinin ardından, inhisarın bir şirkete verilmeyerek hükûmet tarafından idaresine karar verilmiştir⁸³. Kibrit İnhisarı Müdüriyetine de Tahir Kevgep Bey tayin edilmiştir⁸⁴.

Yeni kurulan idarenin işlerini yürütebilmesi için kibriti inhisara bağlayan kanunun sekizinci maddesinden başka bir hüküm mevcut değildi. Bundan dolayı bazı düzenlemeler yapılması zorunluluğu belirmişti. Ayrıca kibrit inhisar altına alınırken çakmaklar buna dâhil edilmemişti. Kibrit yerine çakmak kullanımının artması nedeniyle inhisardan elde edilen gelir azalmaya başlamıştı⁸⁵. Bütün bu gelişmelerden dolayı hükûmet, kibrit inhisarı için yeni yasal düzenlemeler gereği hissetmiştir. Bunun için de “Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında Kanun Layihası” hazırlanarak Meclis’e sunulmuştur⁸⁶. Adı geçen kanun, Meclis’in 01.06.1929 tarihli oturumunda yapılan oylama sonucu kabul edilmiştir⁸⁷.

Bu kanunla kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak taşlarının imali, ithali ve satılması devlet inhisarı altına alınmıştır. Ayrıca çakmak taşı ve kibrit yapmaya yarayan her türlü makine, alet ve edevatın; ithali, imali, nakli, alım

⁸² “Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928, s.1.

⁸³ “Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928, s.1.

⁸⁴ **BCA**, Fon: 30-11-1-0, Kutu: 51, Gömlek: 30, Sıra: 4.

⁸⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, “Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında 1/504 Numaralı Kanun Layihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, s.2.

⁸⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929, s.2; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.227.

⁸⁷ **BCA**, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 4, Gömlek: 34, Sıra: 20; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.231.

ve satımı yasaklanmıştır. Yapılan bu düzenleme ile inhisar altına alınan maddelerin imal, ithal ve satım işleri, hükmi şahsiyeti haiz ve Maliye Vekâletine bağlı bir müdürlük vasıtasıyla idare olunacaktı⁸⁸.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Türkiye'de çakmağın satışının serbest olması kibrit inhisarını etkileyen önemli bir unsurdur. Bu durum kibrit inhisarından istenilen gelirin sağlanmasına engel olmaktaydı. Kibritin inhisarda bulunduğu ülkelerde, çakmaklar ya çok ağır vergiye tabi tutulmuş ya da yasaklanmıştı. Bundan dolayı çakmaları da inhisar kapsamına alan böyle bir düzenlemeye gidilmiştir.

Diğer taraftan 1927 senesindeki çakmak inhisarının TBMM'ce reddedilmesi sebepleri araştırılmış ve bunun daha çok kibrit inhisarının yabancı bir şirkette bulunmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır⁸⁹. Bu durum mebusların bir malın inhisar altına alınmasından ziyade bu inhisarın yabancı bir şirkete devredilmesine sıcak bakmadıklarını bir kez daha açıkça göstermektedir.

⁸⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.229; Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında Kanun özetle şu hükümleri içermekteydi: Madde 1- Kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak taşlarının imali, ithali ve satılması devletin inhisarı altındadır. Madde 2- Yukarıda sayılan maddeleri satanlar, bu kanunun yayınlandığı tarihten itibaren bir ay içinde ellerinde bulunan çeşit ve miktarlarını bir beyanname ile bildirmeğe mecburdurlar. Madde 3- İkinci madde gereğince verilecek beyannamelerde adı geçen maddelerin, inhisar resmi alınarak serbestçe satılmasına izin verilir. Madde 4- Çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın ithali, imali, nakli ve alım satımı yasaktır. Madde 5- Yukarıdaki maddede yazılı makine, alet ve edevat, sahiplerinin başvurusu üzerine inhisar idaresi tarafından satın alınır. Madde 6- İnhisar altında bulunan kibrit, çakmak ve çakmak taşları çeşitlerine göre Maliye Vekâleti tarafından tespit ve İcra Vekilleri Heyetince onaylanacak fiyatlarla bayiler aracılığıyla sattırılır. Madde 7- Kaçak olarak tutulacak kibrit ve çakmaklara hükûmet tarafından el konur. Ayrıca her kibrit kutusu için 25, çakmak için 500 ve suni çakmak taşı için 25 kuruş para cezası alınır. İnhisara muhalefet ve kaçakçılık edenlere, kaçakçılık hakkındaki hükümlere göre ceza verilir. Madde 8- Bu kanun ile inhisar altına alınan maddelerin imal, ithal ve satım işleri, hükmi şahsiyeti haiz ve Maliye Vekâletine bağlı bir müdürlük vasıtasıyla idare olunur. Adı geçen kanuna dayalı olmadıkça inhisar, fertlere ve şirketlere devredilemez. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.229; **Resmî Gazete**, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929, s.7509-7510; Kanunun tam metni için ayrıca bk. **Resmî Gazete**, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929, s.7509-7510.

⁸⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, "Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında 1/504 Numaralı Kanun Layihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları", s.2.

Diğer taraftan inhisarın devlet idaresine alınmasından sonra, ülkenin ihtiyacı olan kibrit üretimini gerçekleştirmek için bir fabrika kurmaya karar verildiği görülmektedir. Bu konuda Meclis'e bir kanun teklifi sunulmuştur. Adı geçen kanunun gerekçesinde, ülkenin kibrit ihtiyacının yabancı memleketlerden ithal edilerek karşılanması önemli miktarda paranın dışarıya çıkmasına sebep olduğu, bu duruma engel olmak için de bir kibrit fabrikası kurulması gerekli görüldüğü ifade edilmekteydi⁹⁰. Hükûmet tarafından teklif edilen bu kanun, Meclis'in 16.5.1929 tarihli oturumunda TBMM'ce kabul edilmiştir⁹¹.

Bu gelişmelerin ardından kibrit fabrikası ile ilgili işleri yürütmek için, Kibrit İnhisar İdaresinde bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonda, Kibrit İnhisarı Umumi Müdürü Tahir Kevgep, Orman Mektebi Nebatat Muallimi Nuri ve Orman Kontrolörü Yakup Bey yer almıştır⁹². Yeni kibrit fabrikasının Bursa, Sapanca veya Adapazarı çevresinde inşası düşünülmekteydi⁹³. Ancak yapılan incelemeler sonucunda fabrikanın bu bölgelerde değil, Sinop'ta inşasına karar verilmiştir⁹⁴. Kevgep Bey'in kibrit fabrikası ile ilgili olarak gazetecilere şu açıklamada bulunduğu görülmüştür:

“Sinop'ta inşa edilecek yeni kibrit fabrikasının proje ve planları yapılmıştır. Sipariş edilen yeni makineler de geldiği zaman fabrikanın inşasına başlanabilecektir. Fabrika, 800.000 liraya mal olacaktır. Günde sekiz saat çalıştığı takdirde senelik 24 bin sandık kibrit üretecek ve gerekirse bu

⁹⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, “Maliye Vekâleti 1928 Senesi Bütçesine Fevkalâde Tahsisat Verilmesi Hakkında 1/391 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.1.

⁹¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, s.64; Adı geçen kanun şu hükümleri ihtiva etmekteydi: “Madde 1- Senelik miktarı 300.000 lirayı geçmemek ve 1929, 1930 ve 1931 senelerinde maliye bütçesine konulacak tahsisattan ödenmek üzere kibrit fabrikası inşası için 800.000 liraya kadar taahhüt icrasına mezuniyet verilmiştir. Madde 2- Bu kanun neşri tarihinden itibaren geçerlidir.” **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, “Maliye Vekâleti 1928 Senesi Bütçesine Fevkalâde Tahsisat Verilmesi Hakkında 1/391 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.2.

⁹² “Kibrit İşleri Hakkında Tetkikat”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1930, s.6.

⁹³ “Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 11 Mart 1930, s.2; “Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1930, s.2.

⁹⁴ “Kibrit Fabrikası Sinop'ta Yapılacak”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1930, s.2.

miktar 48 bin sandığa da çıkarılabilecektir. Alıcı bulduğumuz takdirde kibrit ihracatı da yapılacaktır”⁹⁵.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere kibrit inhisarının hükûmet tarafından idaresine karar verilmesinden hemen sonra bulunulan ilk teşebbüs, bir kibrit fabrikası inşası için adım atmak olmuştur. Bu konuda inhisarın ilk aşamasındaki gelişmeler de göz önünde tutulduğunda hükûmetin Türkiye’de kibrit sanayini kurmak konusundaki kararlılığı bir kez daha açıkça ortaya çıkmaktadır.

III. İnhisarın Üçüncü Aşaması: Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporasyon Şirketi

III.1. İnhisarın Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporasyon Şirketine Devri

Hükûmet bir yandan yerli kibrit üretimi konusunda çalışmalarını sürdürürken diğer taraftan yabancı şirketler tarafından inhisar için çeşitli teklifler gelmekteydi. Örneğin bir İsveç grubu 50⁹⁶, İngiliz grubu da 15 seneliğine kibrit inhisarını almak için teklifte bulunmuşlardı⁹⁷. Diğer taraftan aynı süreçte hükûmete çeşitli istikraz teklifleri de gelmekteydi. Londra’daki Roçild Bankasının, Türkiye’ye 6 milyonluk bir istikraz teklifinde bulunduğu, Kreuger and Toll Müessesesinin buna karşılık kibrit inhisarını almak istediği⁹⁸ basına yansıyan haberler arasındaydı.

Hükûmete bu sırada inhisar teklifinde bulunan diğer bir şirket “Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporasyon” idi⁹⁹. Yaklaşık bir yıl süren görüşmeler neticesinde iktisadi gelişmenin gerektirdiği ihtiyaçlara önemli bir katkısı olacağına inanılan 10 milyon dolarlık istikraz akdi karşılığında, kibrit inhisar işletmesinin adı geçen şirkete devrine karar verilmiştir¹⁰⁰. Şirket ile yapılan antlaşmaya göre; Türkiye’de kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmak

⁹⁵ “Kibrit Satışı”, *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1930, s.2; “Kibrit Fabrikası”, *Cumhuriyet*, 2 Mart 1930, s.2.

⁹⁶ “Bir Alman Grubu İstikraz Teklif Ediyor”, *Cumhuriyet*, 7 Mart 1930, s.2.

⁹⁷ “20 Milyonluk Bir İstikraz Teklifi”, *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1930, s.1.

⁹⁸ “İstikraz Teklifleri”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1930, s.1.

⁹⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, “Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.1.

¹⁰⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.244.

taşlarının imal, ithal, ihraç ve satılma hakları, 1 Temmuz 1930'dan itibaren 25 sene müddetle adı geçen şirkete devredilmiştir. Ayrıca şirket, İstanbul'da ülkenin ihtiyacını karşılayacak büyüklükte bir kibrit fabrikası inşa edecek ve inhisar süresi dolduğunda fabrikayı hükûmete teslim edecekti. Şirket hükûmete 10 milyon dolarlık bir istikraz da ita edecekti¹⁰¹. Yine antlaşmaya göre; şirket hükûmete inhisardan elde edeceği her türlü kazanç için senelik toplam 1.750.000 lira ödeyecekti. Ancak herhangi bir sene zarfında kibrit satışı 25 bin sandığı geçerse bu belirtilen senelik hisseye ilave olarak 25 bin sandıktan fazla satılan her sandık için 30 Türk lirası verecekti¹⁰².

Antlaşmanın bazı diğer maddeleri ise kibrit fiyatlarının nasıl belirleneceği ile ilgili hükümleri içermekteydi. Bu çerçevede bir kutusu 50 tane çöpü içeren ve emniyet kibriti cinsinden olacak inhisar kibritleri halka 100 paraya satılacaktı. Kibrit fiyatlarını belirleyecek bir unsur da doların değeri idi. 1934 yılından önce olmamak kaydı ile üçer aylık devrelerde, taraflardan birinin talebi üzerine doların değeri tetkik edilecek ve bir fark bulunması hâlinde kibrit satış fiyatı düşürülecek veya yükseltilecekti. Ayrıca yine maliyet fiyatlarındaki değişiklikler de kibrit fiyatlarını etkileyecek bir unsurdur¹⁰³. Bütün bunların yanı sıra şirket, Türkiye'de istihdam edeceği kimseleri seçmekte serbestti. Ancak hiç bir zaman Türkiye'de on kişiden fazla yabancı istihdam edemeyecekti¹⁰⁴.

Antlaşma hükümlerinin değerlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere tıpkı inhisarın ilk aşamasında olduğu gibi bir kibrit fabrikası inşa şartıyla kibrit inhisarı adı geçen şirkete devredilmiştir. Bunun yanı sıra iktisadi gelişmenin

¹⁰¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.3; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9165-9166.

¹⁰² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.5; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166.

¹⁰³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.7; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166-9167.

¹⁰⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.7; **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166; Antlaşmanın tam metni için bk. **Resmî Gazete**, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9165-9168.

gerektirdiği ihtiyaçlara önemli bir katkısı olacağına inanılan 10 milyon dolarlık istikraz akdi karşılığında inhisarın devredilmesi, devletin hedeflenen kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için nakit paraya duyduğu ihtiyacı göstermesi açısından önemlidir¹⁰⁵. Ayrıca yine şirketin Türkiye’de istihdam edeceği yabancı sayısının en fazla on kişi ile sınırlandırılması Türkiye’nin yabancı istihdamına bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Diğer taraftan kibrit inhisarının devlet idaresine alınmasından sonra yeniden bir şirkete devredilmesi, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik koşullarla açıklanabilir. Devletin yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyması ve sanayileşmenin hedeflenmesi, Cumhuriyet’in ilk yıllarında diğer bazı maddelerde olduğu gibi kibritin de inhisar altına alınmasını gerektirmiştir. Bundan dolayı Türkiye Devleti’nin ilk yıllarındaki bu inhisar uygulamalarını o günün ekonomik şartlarının bir gereği olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerekir.

Adı geçen antlaşma Meclis’te görüşülürken bazı mebusların sorular yönelttiği görülmüştür. Örneğin Aydın Mebusu Tahsin Bey, fabrikanın neden Anadolu’da değil de İstanbul’da yapılacağını sormuştur. Bunun üzerine Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, fabrikaları yaparken iktisadi açıdan mevkiin iyi tayin edilmesi gerektiğini, bu esasları göz önüne alarak fabrikanın İstanbul’da yapılmasına karar verildiğini belirtmiştir¹⁰⁶. Ankara Mebusu Talat Bey ise fabrika yapılıncaya kadar kibritlerin dışarıdan getirileceğini belirterek bunların miktarının belli olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Maliye Vekili, hükûmetin şirkete bir buçuk seneden biraz daha fazla ihtiyacı karşılayacak miktarda kibrit stoku devredeceğini belirtmiştir. Ardından antlaşmanın “kibrit fabrikası iki sene sonra faaliyete başlayacak ve bu esnada memleketin ihtiyacını karşılayacak altı aylıktan fazla stok bulunmayacaktır.

¹⁰⁵ 1929 dünya ekonomik krizinin olumsuz yansımalarının sürdüğü, yabancı sermayenin yatırım yapma eğilimlerinin zayıfladığı ve Türk hükûmetinin ülkeyi dışa bağımlı ekonomik yapısından kurtarıp kendi öz kaynaklarıyla devlet öncülüğünde planlı bir sanayileşmeyi başlattığı 1930’lu yıllarda Türkiye yeni yabancı kredi kaynakları bulma eğilimine girecekti. Ülke sanayinin son derece cılız ve sınırlı olduğu 1930’ların başında gerek yabancı sermayeli gerekse tamamen yerli sermayeli özel şirketlerin gerçek anlamda bir sanayileşme sürecini başlatabilmek için gerekli olan sermaye birikimleri yetersizdi. Dolayısıyla Türkiye’de devlet eliyle sanayileşme sürecinin başladığı bu dönemde yabancı kredi alındı. Türkiye, 1930 yılında kibrit tekeli bir Amerikan şirketine devrederek 10 milyon dolar kredi aldı ve sağlanan bu para ile Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kuruldu. Bige Sükan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 2014, s.217.

¹⁰⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.247.

Bir senelik stok 23-24 bin kasa olduğundan 12 bin kasa ile faaliyete girecektir” hükmüne dikkat çekerek, eldeki stokların buna göre belirleneceğini ifade etmiştir¹⁰⁷.

Antlaşmanın imzalanmasının ardından şirket, hazırlıklarını tamamlamak üzere çalışmalara başlamıştır¹⁰⁸. Yapılan yeni düzenlemeler sonucunda Şirket Müdürlüğüne Emin Bey tayin edilmiştir. Ayrıca yeni kibrit inhisarı şirketinin işletmeye ve idareye ait yeni kadro ve teşkilatı tamamlanmıştır¹⁰⁹.

Bilindiği üzere şirket, antlaşma gereğince Türkiye’de bir fabrika inşa etmek mecburiyetindeydi¹¹⁰. Mayıs 1931 tarihi ile fabrikanın inşaatına Büyükdere’de başlanmıştır¹¹¹. Ocak 1932 tarihine gelindiğinde kibrit fabrikasının inşaatı bitmişti. Fabrika, üç vardiya işçi ile çalıştığı takdirde bir senede memleketin dört senelik ihtiyacını karşılayacak kibrit üretecek kapasitedeydi. Diğer taraftan fabrikada yaklaşık olarak 300 işçi çalıştırılacak ve hepsi Türk olacaktı. Antlaşma gereğince fabrikada teknik işlerde bazı yabancı uzmanlar istihdam edilebilecekti¹¹². Hazırlıkları tamamlanan Büyükdere Kibrit Fabrikası, Nisan 1932 tarihi itibarı ile imalata başlamıştır¹¹³.

Basında yer alan haberlerden anlaşıldığına göre 1932 yılı sonuna gelinirken kibrit satışı istenilen düzeyde değildi ve şirket önemli ölçüde zarar etmekteydi. Bunun sebebi olarak ülkede kibritten daha çok çakmak kullanılması gösterilmekteydi¹¹⁴. Diğer taraftan antlaşma gereğince şirketin çakmak da satması gerektiği hâlde şirket bunu kibrit satışlarını azaltacağı gerekçesi ile son derece sınırlamaktaydı¹¹⁵. Bunun üzerine hükümet, piyasaya yeterli miktarda çakmak çıkarılmasını şirketten istemiştir¹¹⁶. Çakmak satışlarının halkın ihtiyacını karşılayacak şekilde yapılmaması hâlinde, antlaşmanın feshine kadar gidileceği yönünde bir uyarıda da bulunmuştur.

¹⁰⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.248.

¹⁰⁸ “Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 24 Haziran 1930, s.2.

¹⁰⁹ “Yeni Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 28 Haziran 1930, s.1.

¹¹⁰ “İnhisarlarda”, **Cumhuriyet**, 10 Mart 1931, s.2.

¹¹¹ “Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1931, s.2.

¹¹² “Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 4 Kânunusani 1932, s.1.

¹¹³ “Yerli Kibritler Çıktı”, **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1932, s.2.

¹¹⁴ “Kibrit Şirketi Çakmaklar Yüzünden Çok Zarar Ediyor”, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1932, s.2.

¹¹⁵ “Çakmak ve Çakmak Taşı Niçin Satılmıyor?”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1934, s.2.

¹¹⁶ “Piyasada Çakmak Niçin Yok?”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934, s.2.

Bunun üzerine şirket, ülkenin her tarafına gerekli miktarda çakmak sevkine başlamıştır¹¹⁷.

III.2. İnhisar Antlaşmasının Feshi

Yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi şirketin aleyhinde bir takım gelişmeler mevcuttu. Diğer taraftan hükûmet ile şirketi karşı karşıya getiren diğer bir unsur da kibritlerin fiyatı meselesi idi. Bilindiği üzere antlaşma gereğince kibrit fiyatları için doların değeri esas alınmıştı. Yani doların değeri düştüğü takdirde bununla orantılı olarak kibrit fiyatlarının da düşmesi gerekmektedir. 1934 yılı başlarında hükûmet, doların değerini hesaplayarak kibrit fiyatlarının 30 para indirilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Şirket ise satılan kibrit miktarının azlığından dolayı zararda olduğu iddiasını öne sürerek fiyatların indirilmesi fikrine itiraz etmiştir¹¹⁸. Özellikle kibrit fiyatlarının belirlenmesi konusunda hükûmet ile şirket çok kez karşı karşıya gelmiştir. Bu konuda hükûmet doların düşüşüne paralel olarak kibrit fiyatlarının da düşmesi gerektiğini savunmuş, şirket ise buna karşı çıkarak çeşitli fikirler ileri sürmüştür.

203

Hükûmetin kibrit fiyatları konusunda şirkete karşı çok kararlı bir tutum sergilediği görülmüştür. Bu tutum sonucunda 100 paraya satılan bir kutu kibrit, 1 Nisan 1934'ten itibaren 70¹¹⁹, 1 Ekim 1934'ten itibaren 60¹²⁰, 1 Temmuz 1935'ten itibaren de 50 paraya satılmaya başlanmıştır¹²¹. Kibrit fiyatlarının bu şekilde düşmesi satışların artmasına sebep olmuştur¹²².

Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde şirketi olumsuz yönde etkileyecek gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu çerçevede halkın kaçak yollarla elde ettiği kibritleri kullanması, hükûmetin uyarısı ile şirketin çakmak da satmaya başlamak zorunda kalması, kibrit fiyatlarında indirime gidilmesi gibi etmenler

¹¹⁷ “Kibrit Şirketi ile Çıkan İhtilaf Halledildi”, *Cumhuriyet*, 13 Kasım 1934, s.2.

¹¹⁸ “Kibrit Fiyatları Ucuzlamalıdır”, *Cumhuriyet*, 7 Kânunusani 1934, s.2.

¹¹⁹ “Kibrit Fiyatları”, *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1934, s.2; “Kibrit Fiyatları”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1934, s.2.

¹²⁰ “Umum Kibrit Acentelerine”, *Akşam*, 24 Eylül 1934, s.12; “Umum Kibrit Acentelerine”, *Akşam*, 25 Eylül 1934, s.12.

¹²¹ “Kibrit Fiyatları”, *Zaman*, 22 Haziran 1935, s.3; “1 Temmuz 1935'ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, *Zaman*, 26 Haziran 1935, s.8; “1 Temmuz 1935'ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, *Zaman*, 27 Haziran 1935, s.8.

¹²² “Kibrit Satışları Arttı, Lakin Sosyete Küçük Kutuları Kaldırmaya Çalışıyor”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1935, s.2.

şirketin inhisardan beklediği kazancı elde edememesine neden olmuştur. Bu durum ise her fırsatta zarar ettiğini vurgulayan şirketin bu söylemlerini giderek arttırmıştır.

Ülke içinde bunlar yaşanırken dışarıda da şirketi zor duruma düşürecek gelişmeler mevcuttu. 1929 borsa krizi sonrasında ABD finans kesiminde başlayan iflaslar, bankaları kısa vadeli kredilerini geri çağırmaya zorlamıştı. Bu da şirketin ABD piyasasından yeni sermaye temin etmesini zorlaştırmaya başlamıştı. 1930 yılına gelindiğinde şirket, inhisar antlaşması ile taahhüt ettiği 10 milyon dolarlık krediyi ödemekte güçlük çekmekteydi. Şirket ile Türk hükûmetini karşı karşıya getiren diğer bir nokta ise istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi meselesiydi¹²³.

Kibrit şirketine ait bonoların ödenmesi konusuyla ilgili olarak New York Dünya Sergisi Türkiye Heyeti Reisi Vedat Tör, şirkete ait bonolardan vadesi gelenlerin Türk parası olarak ödenmesinde ısrar edilmesinin ve şirketin mal ihracatına ait müracaatlarının dahi neticesiz bırakılmasının Amerika'da çok yüksek olan Türk kredisi üzerinde olumsuz etkiler yapmış olduğunu belirtmekteydi. Maliye Vekili'ne göre ise döviz kısıtlamasına gidilmesi inhisar antlaşmasının uygulanması ile alakadar bir mesele değil, devletin hayati menfaatlerinin gerektirdiği genel bir önlemin ürünüydü ve bundan dolayı herkes gibi inhisar şirketi de bu kısıtlamaya tabi olmalıydı. Bu noktada döviz kısıtlaması hemen bütün ülkelerde uygulanan genel bir tedbir olduğu ve sadece kibrit şirketine uygulanan bir muamele olmadığı için bonoların Türk lirası olarak ödenmesinin Amerika'da Türkiye'nin kredisi üzerinde kötü tesir yapacağı yolundaki düşünceye hazinenin iştiraki mümkün değildi¹²⁴. Maliye

¹²³ Arol, a.g.m., s.153.

¹²⁴ Maliye Vekili'nin temas ettiği noktalar ayrıntılı olarak şu şekildedir: Dünya buhranının doğurduğu bir takım zaruretler ile hükûmetler bir takım tedbirlere başvurmak zorunda kalmamış ve döviz kısıtlaması konmamış olsaydı bonoların Türk lirası olarak ödenmesi şirket için hiçbir şikâyeti gerektirmeyecekti. Ve Türkiye'de Türk lirası olarak yapılacak ödemenin Türkiye'de dolara tahvili ve dolarların Amerika'ya transferi meselesinde dahi şirket hiçbir zorlukla karşılaşmayacaktı. Döviz kısıtlamasına gidilmesi inhisar antlaşmasının tatbikatı ile alakadar bir mesele değil devletin hayati menfaatlerinin gerektirdiği genel bir önlemin ürünüydü ve bundan dolayı herkes gibi inhisar şirketi de bu kısıtlamaya tabi olmalıydı. Maliye Vekili, şirkete ait bonoların mal ihracatı ile ödenmesi konusunda ise şirkete her türlü kolaylığın gösterildiğini belirtmekteydi. Şirkete Amerika'da satabilecekleri mal verilmesi meselesi ise serbest dövizle mübadele esasını kabul eden memleketlere mal ihracı döviz kaynaklarının azalmasına neden olacağından bu muamele tarzı da borcun dövizle ödenmesinden başka bir şey olmayacağından uygulanabilecek bir teklif olarak görülmemekteydi. **BCA**, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 9.

Vekili'nin bu değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere 1930'lu yıllarda yaşanan ekonomik şartların etkisiyle hükûmetlerin döviz kısıtlamasına gitmesi nedeniyle şirkete ait bonoların ödenmesi konusunda bir takım anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Bu durum üzerine şirketin Türkiye'den mal ihraç etmek suretiyle bonoların ödenmesi fikri gündeme gelmişti.

Bu konularla ilgili görüşmeler devam ederken şirket temsilcisi yine aynı meseleler kapsamında vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferlerini gerçekleştirmek için 1942 yılı Haziran'ında Türkiye'ye gelmiştir. Ancak bir süre sonra hükûmetle yürütmeye başladığı görüşmeler kibrit şirketinin Türk hükûmetine satışını kapsayacak bir niteliğe bürünmüştür. Bir yıla yakın süren pazarlıklardan sonra 18 Mayıs 1943 tarihinde kibrit şirketi, Büyükdere'deki kibrit fabrikası da dâhil olmak üzere bütün aktifleriyle Türk hükûmetine devredilmiştir¹²⁵. Yaşanan bu gelişmeler değerlendirildiğinde hükûmetin şirket karşısında son derece kararlı bir tutum sergileyerek, ulusal çıkarlara göre hareket ettiği görülmektedir. Ayrıca 1930'lu yılların ağır ekonomik koşullarının dahi devlet lehine kullanılabilmesi dikkat çekmektedir.

Kibrit şirketinin devralınmasından sonra kibrit ve çakmak inhisarı işletme imtiyazının kaldırılmasına karar verilmiştir¹²⁶. Kibrit ve çakmak inhisarının işletilmesi için 1943 mali yılı sonuna kadar faaliyette bulunmak üzere Gümrük ve İnhisarlar Vekâletine bağlı geçici bir idare kurulmuştur¹²⁷.

¹²⁵ Gerek Amerika piyasasında yaşanan bu gelişmelerin şirket üzerindeki etkisi ve gerekse belirtilen konularla ilgili şirket ile Türk hükûmeti arasında gerçekleşen görüşmeler için ayrıntılı olarak bk. Arol, a.g.m., s.153-168.

¹²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 25, 21.5.1943, s.19.

¹²⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 30, 28.5.1943, s.325-326; **Resmî Gazete**, Sayı: 5417, 31 Mayıs 1943, s.5137.

SONUÇ

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde kibritin inhisar altına alınmasını o günün iktisadi şartlarının bir gereği olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu çerçevede yeni kurulan Türkiye Devleti, millî iktisat politikasına yönelmiş, sanayileşme öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. Ancak bir yandan kalkınma hareketini gerçekleştirecek zümre ve sermayenin yokluğu, diğer taraftan Lozan Antlaşması'nın gümrük korumasını engelleyen hükümleri nedeniyle ilk aşamada sanayinin istenilen düzeyde kalkınması gerçekleştirilememiştir. Diğer taraftan Cumhuriyet'in ilk yıllarında bütçede denklik ilkesinin özellikle benimsendiği görülmektedir. Bu koşullar içinde kibrit, devlete yeni gelir kaynakları oluşturmak için inhisara bağlanan kalemler arasında yer almıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kibrit inhisarı uygulamasının Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Kibrit İnhisarı İşletme İdaresi, Di Amerikan Türk İş Investment Korporasyon Şirketi altında olmak üzere üç aşamalı bir gelişme seyri gösterdiği görülmektedir.

Bu süreç değerlendirildiğinde gerek Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, gerekse Di Amerikan Türk İş Investment Korporasyon Şirketine inhisarın bir kibrit fabrikası inşası şartıyla verildiği görülmektedir. Bu durum inhisarla gerçekleştirilmek istenen hedeflerden birinin ülkede kibrit sanayinin kurulmasını sağlamak olduğunu göstermektedir. Ayrıca inhisarın bir şirkete verilmeyerek hükûmet tarafından idare edildiği dönemde Kibrit İnhisarı İşletme İdaresinin ilk girişimlerinden birinin kibrit fabrikası inşası için adım atmak olduğu düşünüldüğünde, hükûmetin Türkiye'de kibrit sanayini kurmak konusundaki kararlılığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Kurulacak fabrika ile ilk etapta Türkiye'nin kibrit konusunda dışa bağımlı olmaktan kurtarılması hedeflenmiştir. Ardından fabrikanın geliştirilmesi ile dışarıya kibrit ihraç etmek mevcut hedefler arasında yer almıştır. 1932 yılında Büyükdere Kibrit Fabrikasının faaliyete başladığı ve 1943 yılında kibrit şirketinin Büyükdere'deki kibrit fabrikası da dâhil bütün aktifleriyle Türk hükûmetine devredildiği düşünüldüğünde bu amaca ulaşıldığı görülmektedir. Bu çerçevede kibrit inhisarı ile Türkiye'de kibrit üretimi konusunda önemli adımlar atıldığı ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan inhisarın şirket idaresinde olduğu süreçlerde inhisarı işletmek üzere kurulan şirketin yarı sermayesi ve idare meclisinin yarı üyesinden bir fazlasının Türk olması ve Türkiye'de istihdam edeceği yabancı

sayısının sınırlandırılması Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca inhisar uygulaması ile elde edilip hazineye aktarılan kaynaklar düşünüldüğünde bütçeye yeni gelir kaynaklarının sağlanabildiği görülmektedir.

Türkiye'de kibritin inhisar altında olduğu bu yıllarda kibrit satışlarını etkileyen en önemli unsurlardan birinin çakmaklar olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede inhisarın ilk aşaması olan Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi idaresi esnasında hükûmet tarafından çakmaklar da inhisar altına alınmak istenmiştir. Ancak bu konuda hazırlanan kanun tasarısı mebuslar tarafından bir maddenin inhisarının daha yabancı şirkete devredileceği endişesi ile reddedilmiştir. Bundan dolayı hükûmetin inhisarı kendi üzerine aldığı dönemde yaptığı ilk işlerden biri çakmakları da inhisar altına almak olmuştur. Bu durum mebusların inhisarın yabancı şirketin idaresine verilmesine sıcak bakmadıklarını açıkça göstermektedir.

İncelenen süreçte gerek Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketine, gerekse Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşön Şirketine karşı, hükûmetin son derece kararlı bir tutum sergilediği tespit edilmiştir. Bu çerçevede Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi tarafından Sinop Kibrit Fabrikası gereği gibi inşa edilemediği için şirket tarafından yapılan zararın telafisi yönündeki tekliflere rağmen antlaşmanın feshine gidilmiştir. İnhisarın Di Amerikan Türkîş İinvestment Korporeşön Şirketine ait olduğu dönemde ise şirketle hükûmeti karşı karşıya getiren kibrit fiyatları, şirket tarafından çakmak satışlarının sınırlandırılması ve ilerleyen süreçlerde istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi gibi meselelerde şirketin bütün itirazlarına rağmen son derece kararlı bir tutum sergilendiği görülmüştür. Şüphesiz ki bütün bunlar yeni kurulan bir devlet için önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir. Yaşanan bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında takip edilen politikalarda gerek devletin ve gerekse milletin ulusal çıkarlarının ve tam bağımsızlık ilkesinin esas kabul edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

“1 Temmuz 1935’ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 26 Haziran 1935.

“1 Temmuz 1935’ten Başlayarak Yeni Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 27 Haziran 1935.

“20 Milyonluk Bir İstikraz Teklifi”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1930.

Ardıyok, Şahin, **Doğal Tekeller ve Düzenleyici Kurumlar, Türkiye İçin Düzenleyici Kurum Modeli**, Rekabet Kurumu, Ankara 2002.

Arol, F. Hasan, “Türkiye’de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S 16, 2004, s.97-170.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1969.

“Bilumum Kibrit ve Esnaf Tüccarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 10 Kânunuevvel 1924.

“Bir Alman Grubu İstikraz Teklif Ediyor”, **Cumhuriyet**, 7 Mart 1930.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1998.

Boztemur, Recep, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 18, S 29, 1996, ss.63-79.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

“Çakmak ve Çakmak Taşı Niçin Satılmıyor?”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1934.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.

Demirbilek, Sinan, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 12, S 24, 2012, s.203-232.

Deniz, Önder, İmamoğlu, Hüseyin Vehbi, “Sinop Kibrit Fabrikası”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı 2, 2016, ss.99-110.

Develioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, 21. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2004.

Dinler, Zeynel, **İktisada Giriş**, 20. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2014.

Doğruel, Fatma, Doğruel, A. Suut, **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Yay. Haz. Nihal Boztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Ergin, Koray, “İttihat ve Terakki Döneminde Millî İktisat Anlayışı (1913-1918)”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 1, 2017, ss.114-127.

Hükûmet-i Cumhuriye ile 8 Kânunuevvel 1924 tarihinde Mün'akıd Kibrit İnhisarı Mukavelenamesi, Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1926.

İktisadi Tetkikat-ı Neşriyat ve Muamelat, Türk Anonim Şirketi, Türk Ticaret Salmamesi, Birinci Sene 1340-1341 Nüshası, Matbaa-i Ebu'lziya, 1340-1341.

“İnhisarlarda”, **Cumhuriyet**, 10 Mart 1931.

“İstanbul Vilayeti Defterdarlığından”, **Cumhuriyet**, 8 Teşrinievvel 1924.

“İstikraz Teklifleri”, **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1930.

“İsveçliler İle İhtilaf”, **Akşam**, 30 Nisan 1928.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Kaya, Mutlu, Yılmaz, Cevdet, “Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 21, S 35, 2016, ss.107-130.

“Kibrit Fabrikası Hakkında Henüz Karar Verilmedi”, **Akşam**, 12 Nisan 1928.

“Kibrit Fabrikası İnşasına Doğru”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1925.

“Kibrit Fabrikası Sinop’ta Yapılacak ”, **Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 1 Ekim 1927.

“Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 8 Nisan 1928.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 2 Mart 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1930.

“Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1931.

“Kibrit Fabrikası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 19 Şubat 1926.

“Kibrit Fiyatları Ucuzlamalıdır”, **Cumhuriyet**, 7 Kânunusani 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 13 Mart 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Cumhuriyet**, 19 Şubat 1934.

“Kibrit Fiyatları”, **Zaman**, 22 Haziran 1935.

“Kibrit İnhisarı İçin Fiyat”, **Akşam**, 10 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı İçin Hazırlıklar”, **Cumhuriyet**, 23 Haziran 1924.

“Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1924.

“Kibrit İnhisarı Münakasası”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarı Şeraiti”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Eylül 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 24 Haziran 1930.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1925.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Cumhuriyet**, 29 Ağustos 1924.

“Kibrit İnhisarı”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarını Şahsı Vahide Vermek Doğru mudur?”, **Akşam**, 15 Teşrinisani 1924.

“Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrur Etti”, **Akşam**, 25 Ağustos 1928.

“Kibrit İşleri Hakkında Tetkikat”, **Cumhuriyet**, 9 Mart 1930.

“Kibrit İthaline Müsaade Edilmesi Lazım Gelecek”, **Akşam**, 22 Ocak 1928.

“Kibrit Kutularına Vaz Olunacak Etiket Müsabakası”, **Cumhuriyet**, 2 Haziran 1924.

“Kibrit Satanlara!”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Kânunuevvel 1924.

“Kibrit Satışı”, **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1930.

“Kibrit Satışları Arttı, Lakin Sosyete Küçük Kutuları Kaldırmaya Çalışıyor”, **Cumhuriyet**, 3 Eylül 1935.

“Kibrit Şirketi Çakmaklar Yüzünden Çok Zarar Ediyor”, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1932.

“Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketi Heyeti Umumiyesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 21 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketi ile Çıkan İhtilaf Halledildi”, **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1934.

“Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 25 Nisan 1928.

“Kibrit Şirketi”, **Akşam**, 26 Temmuz 1928, s.1

“Kibrit Şirketine Tebligat”, **Akşam**, 4 Haziran 1928.

“Kibrit Şirketinin Vaziyeti Cumartesi Takarrur Edecek”, **Akşam**, 27 Nisan 1928.

“Kibrit ve Tütün İnhisarı İşletme Mukavelesi”, **Cumhuriyet**, 17 Teşrinisani 1924.

“Kibriti Memlekette Yapacağız”, **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1926.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Takım II, Cilt 2, Çev. Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi, 1928.

Müderrişoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Ökçün, A. Gündüz, “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, ss.279-315.

Ökçün, A. Gündüz, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997, ss.59-82.

Ökçün, A. Gündüz, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, 2. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1997.

Ökçün, A. Gündüz, **Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikî**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Ökçün, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, 4. Baskı, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara 1977.

Öztel, Muharrem, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

“Piyasada Çakmak Niçin Yok?”, **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1934.

“Reji, Kibrit İnhisarları Meselesi”, **Hâkimiyet-i Milliye**, 29 Temmuz 1924.

Resmî Gazete, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929.

Resmî Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930.

Resmî Gazete, Sayı: 5417, 31 Mayıs 1943.

“Sinop Fabrikası Yirmi Güne Kadar Faaliyete Geçiyor”, **Akşam**, 8 Aralık 1927.

“Sinop Kibrit Fabrikası”, **Akşam**, 27 Mart 1928.

“Sinop’ta Yapılacak Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1926.

Suvla, Refii Şükrü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Tütün, Tuz ve İçki İnhisarları Varidatı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C 3, 1937, ss.490-495.

Sükan, Bige, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 2014, ss.195-222.

Tekin, Fazıl, **Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Basımevi, Eskişehir 1974.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, 10. Basım, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, 2009, s.219-271.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, 3. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 13, Birleşim: 43, 31.1.1925.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 36, 4.1.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 21, Birleşim: 37, 6.1.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 25, Birleşim: 105, 22.5.1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 33, Birleşim: 81, 23.6.1927.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 7, Birleşim: 12, 15.3.1924.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: II, Cilt: 8, Birleşim: 41, 19.4.1924.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 61, 14.4.1928.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 3, Birleşim: 62, 19.4.1928.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: IV, Cilt: 9, Birleşim: 66, 20.6.1932.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 25, 21.5.1943.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: VII, Cilt: 2, Birleşim: 30, 28.5.1943.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 182, Gömlek: 259, Sıra: 9.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-11-1-0, Kutu: 51, Gömlek: 30, Sıra: 4.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 69, Sıra: 15.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-18-1-1, Kutu: 12, Gömlek: 76, Sıra: 16.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 17, Gömlek: 84, Sıra: 2.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 29, Gömlek: 32, Sıra: 3.

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon: 30-18-1-2, Kutu: 4, Gömlek: 34, Sıra: 20.

**Türkiye Cumhuriyeti Maliye Vekâleti Rüşumat Müdüriyet-i
Umumiyesi İstatistik ve Tetkik Müdüriyeti, 1925 Yılı Senesine Mahsus
Ticaret-i Hariciye İstatistikî**, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Akşam**, 21 Şubat
1925.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 12
Şubat 1925.

“Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketinden”, **Cumhuriyet**, 20
Şubat 1925.

“Umum Kibrit Acentelerine”, **Akşam**, 24 Eylül 1934.

“Yarım Milyon Lira -Kibrit Şirketinin Matlubatına Haciz Vaz Edildi”,
Akşam, 13 Ağustos 1928.

Yenal, Oktay, **Cumhuriyet’in İktisat Tarihi**, Homer Kitabevi, İstanbul
2003.

“Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 11 Mart 1930.

“Yeni Kibrit Fabrikası”, **Cumhuriyet**, 4 Kânunusani 1932.

“Yeni Kibrit İnhisarı”, **Akşam**, 28 Haziran 1930.

“Yerli Kibritler Çıktı”, **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1932.

